

İLÂHIYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHIYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1964

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1964

Yıl: 1964

Cilt: XII

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1964

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1964

İ Ç İ N D E K İ L E R

	<u>Sayfa</u>
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>L'İslam en face du Problème Orient et Occident</i> 1
" " " " "	: <i>Şark-Garp Problemi karşısında İslâmiyet</i> 21
Hıfzırrahman RAŞİT ÖYMEN	: <i>İslâmiyette Öğretim ve Eğitim hareketleri</i> 35
Doç. Dr. İbrahim AGÂH ÇUBUKÇU	: <i>İhvân As-Safâ ve Ahlâk Görüşüleri</i> 43
" " " " "	: <i>Mutezile ve Akal Meselesi</i> 51
Osman KESKİOĞLU	: <i>Mûsa Cârullah</i> 63
Prof. Dr. BERNARD LEWIS	: <i>Orta Şarkın Tarihi Hüviyeti</i> 75
Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU	: <i>Bazı İslâm bilginlerinin toplum görüşleri</i> 83
Prof. Dr. Kâmran BİRAND	: <i>Existentialisme Üzerine II</i> 100
Prof. Dr. Zübeyr SİDDİKÎ	: <i>İslâm Hukukunda Hadis'in Yeri Çeviren</i> : Dr. M. Esad KILICER 113
ALY MAZEHERİ	: <i>Müslüman Ortaçağda Eğitim ve Öğretim</i> : <i>Çeviren Asis. Dr. Bahriye ÜÇOK</i> . 119
İbrahim AGÂH ÇUBUKÇU	: <i>Prof. Necatî Lûgal ve Eserleri</i> 129
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Rıfkı Melûl Meriç</i> 135
" " " " "	: <i>Prof. Dr. Kâmran Birand</i> 139
Prof. M. Tayyib OKIÇ	: <i>Saraybosna Gazi Husrev Beğ Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu</i> 143
" " " " "	: <i>İslâm Hukukunda Muhakeme Usulüne Dair Bir Eser</i> 153
Doç. Dr. İ. TUNALI	: <i>Felsefenin Işığında Modern Resim I.</i> : <i>Impressionism</i> 155
N. ÖNER	: <i>Abdülkadir Erener</i> 158
Asis. Esat COŞAR	: <i>Behçetü'l-Hadâ'ik'in Yeni Bir Nüshası</i> . 159

BAZI İSLÂM BİLGİNLERİNİN TOPLUM GÖRÜŞLERİ

Yazan: Prof. Dr. MEHMET TAPLAMACIOĞLU

Sosyoloji fransız devriminden sonra bağımsız bir disiplin niteliği kazanmaya başlamıştır. Devrimden önce Kelâm (Théologie) ve Din Felsefesi gibi klâsik disiplinler dünya ve toplum olaylarını yorumlama amacını güdüyordu. Devrimle birçok şeyler değişmiş; din ve toplum görüşlerinde kaydedilen olağanüstü gelişmeler sonunda yeni durumları yorumlayacak yeni disiplinler doğmaya başlamıştı. Bu arada olumlu bir metod ve gerçekçi bir sisteme dayanan birde sosyoloji doğmuştu. Başlangıçta, bu yeni bilimin nalan, amaç ve metodu üzerinde açık bir bilgiye sahip olmayan kimseler, şüpheye düşmüşlerdi. Sanılıyordu ki, bu yeni disiplin, dini kökünden kazıyacak ve klâsik bilim kollacını silip süpürecektir. Az sonra bu şüphelere mahal olmadığı anlaşıldı. Çünkü bir yandan sosyoloji ilk anlardaki sertliğini kaybederken öte yandan gerek teoloji ve gerekse Din Felsefesi, pozitif bir nitelik taşıyan, Dinler Bilimine yaklaşmaya başladı. Bu disiplinler bir uzlaşma zemini olarak Din Sosyolojisi bayrağı altında birleştiler. Böylece sosyoloji, üzerinden dinsizlik lekesini, teoloji ve Din Felsefesi de gericilik damgasını attı.

Son gelişmeler bu yolda olmakla beraber, birçok kimselerde uyanan izlenim, toplum ve din olaylarının ancak ve ancak devrimle yani sosyolojinin bağımsız olarak kurulmaya başlamasıyla doğmuş olduğu merkezindedir. Bu görüş bilimsel gerçeklere aykırıdır. Çünkü Biyoloji kurulmadan önce biyolojik olaylar mevcut olduğu gibi sosyoloji ve din sosyolojisi kurulmadan da bir takım din ve toplum olayları vardı. Bu olaylar tabiat olayları kadar eskidir.

İslâm aleminde önemli din, toplum ve siyaset olayları ortaya çıkmış ve bütün bunlar zamanında bir çözüm yoluna bağlanmışlardı. Yalnız, bu olaylar düzenli bir disipline bağlanmayarak birçok klâsik bilimlere serpilmiş, kalmıştı. İnceleme konusu olarak aldığımız Farabi, Gazali ve İbn Haldun da sosyoloji ile ilgili olay ve olgular bugün bile takdir toplayacak derecede yetkin bazı çözüm şekline bağlanmıştır.

İslâm âleminde sosyoloji, ve din sosyolojisi yönünden en büyük malzemeyi İslâm bilginlerinin en tanınmışlarından Farabi, Gazali ve İbn Haldun'un eserlerinde buluruz. Farabî Eski Yunan'ın Aristo ve Eflatun gibi düşünürlerinden ilham alarak yunan felsefesini İslâmiyete tanıtmış ve fazla olarak felsefe ile İslâm dinini bağdaştırmaya çalışmıştır. Farabî ilk olarak Aristo ile Eflâtun'u uzlaştırmak istemiştir. Bunu başaramayınca siyaset ve sosyolojide Eflatun'u, ahlâkta ise Aristoyu izlemiştir. *Gazali*, Farabînin izlediği yolun tam aksini izler. Gazali felsefeyi reddetmiş ve mes'eleleri gerçek müslümanlık ilkelerine göre çözmüştür. İbn Haldun ise bugünkü sosyologların babası sayılacak yücelikte Tarih felsefesi ve sosyolojinin başta gelen kurucularından biridir. Bazıları sosyoloji sözünün bulucusu olan Auguste Conte'nin aynı zamanda bu bilimin kurucusu olduğunu kabul ederler. Bir kısım bilginler İskoçya veya Edinburg okuluna mensup Adam Fergusson'a kuruculuk payesini verirler. Sosyolojinin toplum olaylarında sebep ve illet araştırması ile ilgili olduğunu ileri süren tarafsız ve gerçekçi bir takım bilginler ise İbn Haldun'a bu rütbeyi vermeyi münasip görürler. Gerçekten ünlü İslâm bilgini toplum hayatının insanlar için zorunlu ^{ضروري} الاجتماع الانسان

olduğunu ve toplum olayları için tahkik, tahlil ve olayların derin sebeplerinin araştırılması gereğini ortaya atması onun kurucular arasında yer almasını haklı gösteren en belirgin delillerdendir.

* * *

F A R A B İ (890-950)

Farabî, Farab'a bağlı Vasic kalesi komutanı Muhammed'in oğludur. Bu büyük filozof'un hayatına ilişkin kaynaklar pek azdır. Buna karşılık kendisinin bir türk çocuğu olduğu, üç göbeğe kadar atalarının türk olduğu, türkçe konuştuğu, Suriye ve Mısırda bile Türk Kıyafetiyle dolaştığı, çehre, şekil ve giyinmesi bakımından türklere benzediği bir gerçektir. Genç yaşlarında tahsil için Bağdada gitmişti. Orada arapçadan, başka hıristiyan filozof Abu Bişr Mat-ta b. Yunustan İsağocya ve mantığı, Abu bakr İbn Sarraçtan ise Nahivi öğrenmişti. Harran'a giderek Yuhanna b. Haylandan da felsefeyi öğrenmişti. Farabî'nin Bağdatta bir yandan geçim, öte yandan içinde bulunduğu çevrenin dar zihniyeti yönünden sıkıntı çektiği ve bu sebepten oradan uzaklaşarak Şama gittiği inanılır kaynaklardan bildirilmektedir. Zira Halife Al-Muktedir zamanında mutaassıplar, felsefeci ve din yenileticilerine karşı kovuşturma yaptırmışlardı. Farabi Şamdan bir süre için Mısır'a gitmişti. Bir söylentiye göre Al Siyaset-ül Medeniye adlı eserini Bağdatta yazmaya başlamış, Mısırda tamamlamıştır.

Farabi Bağdattan ayrıldıktan sonra Haleb'e giderek orada zamanın hükümdarı olan Seyfüddeve ile karşılaşmış ve ondan çok yardım görmüştü. Seyfüddeve ile geziye çıkan Farabi 950 yılında vefat etmiştir.

Farabî sükûta, yalnızlığa ve kendi köşesine çekilerek çalışmaya alışık bir düşünürdü. Çoğu zaman bağ ve bahçelerde dolaşarak, herkesle konuşmaktan kaçınırdı (İbn Halikan s. 102). Bir kenara çekilmesi ve kendisini insanlardan uzak tutması, zamanının bilgisizlik bataklığına düşmemek ve engin dahasının ışınlarına gözleri alışmamış olan yarasalardan kaçınmak isteğinden ileri geliyordu. Zira bu alçak gönüllü türk bilgini zamanından en az beş yüz yıl önce dünyaya gelmiş bulunmakta idi.

Farabî'nin Eserleri:

Yunan felsefesini İslâm dünyasına tanıtan bu ünlü bilginin eserleri son zamanlara kadar bilinmemiş ve kendisinin manevî öğrencileri olan İbn Sina ve İbn Rüşd kadar bile şöhret toplayamamıştı. Albertus Magnus'un Ortaçağda yazdığı SUMMA THEOLOGICA adlı eserde Farabîden alınmış bir kaç parçaya rastlamaktayız. Batıda 19. yüzyılda Schmolder (Documenta Philoso, Arab. Paris 1856) Farabînin eserleri hakkında yaptığı iki araştırmayı yayınlamıştır. En önemli olarak, Steinschneider Farabînin felsefesi, hayatı ve eserleri hakkında bilgi vermiştir. (Mémoire) de l'Académie Impériale de Sciences de Petersbourg, 1869, XIII.)

Dietrici, Avrupa kütüphanelerinde bulunan yazmaları bir araya getirerek iki kitap halinde yayınlamıştır. Bundan sonra Mısır, Türkiye ve Hindistan gibi memleketler bu üstün değerdeki türk filozofunun eserlerini yayınlamaya başlamıştır. Farabînin birçok eserleri elde edilememiştir. Elde edilenler kendisinin İslâm aleminde ilkönce sistematik olarak Yunan Felsefesini inceleyen ve bu aleme tanıtan ve böylece tabiat felsefesi yerine mefhumcu ve zih niyecî felsefeyi kuran bir kişilik olduğunu göstermektedir. Farabi işe mantıkla başlamış, metafizik, ahlâk ve sosyoloji üzerinde durmuştur. Vahiy ile ilhama bağlı kalarak İslâm dini ile Yunan felsefesini bağdaştırmaya çalışmıştır. Sosyoloji yönünden önemli eserleri şunlardır:

Al-Ta'lim al-Sani (التعليم الثاني) adlı eser hakkında Osmanlı yazarlarından Sarı Lütfi Matali adlı kitabında bilgi vermektedir. Yazara göre İbn Sina bu eserden yararlanmıştı. Eser Sivan 1-Hikme kitablığında yanmıştır. Başka kaynaklar ise bu haberi doğrulamaz.

İhsa Al-Ulum (احصاء العلوم) adlı eser bilimlerin bölüm, tanım ve konularını açıklar. Arapça yazılmış ilk ansiklopedi niteliğindedir. Bu eser Farabînin lâtinceye çevrilen eserlerinden biridir. Lâtincece bilimlere dair (De Scientiis) adını taşır.

Fr. Dietrici'nin Leyden, Berlin ve Londra kütüphanelerindeki yazmaları (*Alfarabi Philosophische abhandlungen*) adlı eserinde yayınlanmıştır.

Fusus al-Hikam (فصوص الحكم) hikmetlerin özü

Kitab al-siyasat al-madaniya (الكتاب السياسي المدني) bu eser Fazıl Medine halkının oyları hakkındaki eserle aynı konuyu paylaşır.

Kitab Tahsil al-sa'ada (الكتاب تحصيل السعادة) Eflâtun ve Aristoyu bağdaştırmaya ve ahlâka dairdir.

Risala fi ara-i Ahl al-madina al-fazila (الرسالة في آراء أهل المدينة الفاضلة) adlı eser iki bakışta Eflâtunun Devlet veya cumhuriyet (République) ine benzerse de gerçekte Timaeus'a daha yakındır. Bu eser dilimizde Medine-i fazıla diye tanınmış olup İlahiyat, astronomi, fizik, psikoloji, ahlâk ve siyasetten bahseder.

Farabînin başka eserleri de vardır. Fakat bunların birçoğu İslâm biyograflarınca bildirilmiş olduğu halde bulunamamıştır¹.

Farabînin Sosyoloji çalışmaları:

Farabî ilk olarak Aristo ile Eflâtunu bağdaştırdıktan sonra Yunan felsefesinin tümü ile İslâm inanç ve öğretilerini uzlaştırmaya çalışmıştır. Birçok konuları ilgilendiren çalışmaları vardır. Farabînin metafizik, fizik, ahlâk ve sosyolojisini birçok bilginler onun Üluhiyet, Akıl ve Nübüvvet nazariyelerinde toplarlar. Bunlardan birincisi, konumuzu ilgilendirmeyip vacibül vücudun tetkikine aittir. *İkinci konu, Akıl Nazariyesidir.* Burada yazar ruhu esas tutmaktadır. Bedene üstünlük sağlayan ruhtur. Fakat ruhun üstünlüğü de akıldan ileri gelir. Yazar akıl, *bilfiil*, *bilkuvve*, *müstefad* ve *faal* diye dörde ayırır. *Bilkuvve akıl*, ancak faal aklın yardımıyla fiile inkılâbeder. Meselâ karanlıkta görme melekemiz *bilkuvve* olduğu halde güneş ışığında faal aklın yardımıyla fiile inkılâbederek görmemize ve anlamamıza yardım eder. Kısacası âmelî aklımız işlerimizin yürütülmesinde kullanılan akıldır. Halbuki Nazarî akıl böylece dört türlüdür. *Üçüncü Nazariye, Nübüvvet Nazariyesidir.* Bu nazariye Farabînin ahlâk, sosyoloji ve siyaset görüşleriyle ilgilidir. Devlet başkanını nitelendirirken onu HIRKA-İ NÜBÜVRET GİYMİŞ BİR EFLATUNU İLAHÎ şeklinde nitelendirmesi Nazariyesinin temeli sayılmıştır. Şimdi her satırı uzun yorumları gerektiren bu düşünüş tarzının maddeleşen kurumlarında Farabînin sosyoloji görüşünü birer birer ele alalım:

A- Farabînin Metodu:

Farabî bir taraftan Aristo ile Eflâtunu, öte yandan Yunan felsefesiyle İslâmiyeti bağdaştırmak yolunu tutmuştur. Birinci safhada Aristoya bağlı kalarak Yeni Eflâtunculuk yazarı Plotinus'un Teoloji'a (كتاب ثا اولوجيا) adlı kitabına dayanmaktadır. Halbuki bu eser Eflâtunun olmadığı halde Farabî bunu Eflâtun sanmış ve yanlış yoldan bu uzlaştırma işine girişmiştir.

¹ Farabî hakkında bilgi veren ünlü biyograflar şunlardır: İbn Al-Kıftî (ابن القفطي), İbn Ebi Usaybiya (ابن أبي عصبية), İbn Halikan (ابن خلكان) Abül Hasan Al-Bayahaki (ابو الحسن البياحقي) olup Sivan Al-Hikme (صيوان الحكمه) ve Brockelmann'ın Gal (Geschichte der Arabische Litteratur)ında Farabî ye âit bilgiye rastlanır.

İkinci safhada Yunan Felsefesiyle İslâm Şeriatını uzlaştırmaya kalkmıştır. Bu yolda birçok İslâm filozoflarının gayret sarfettiklerini görüyoruz. Fakat bu iki sistemin dayandıkları ilkelere başka başka olduğundan uzlaştırma işinde çok zorluk çekilmiştir. Farabi bu zorluklar karşısında özellikle sosyoloji, Siyaset ve ahlâk yönünde bu uzlaştırmadan vazgeçerek siyasette Eflâtunu, ahlâkta Aristoyu örnek almıştır.

B- *Toplum Olayları üzerindeki görüşleri:*

Farabinin sosyoloji ve siyasete dair elimizde iki kitabı vardır. Biri Medinenin Siyaseti (الكتاب السياسة المدنية) öteki Fazıl Medine sâkinlerinin fikirleri (الرسالة في آراء أهل مدينة الفاضله) dir. Bu iki eser, aralarında bazı farkların bulunmasına rağmen, birbirlerini tamamlarlar. Farabi siyaset yönünde Eflâtunun fikirlerini benimsemiştir. Sistemi ütöpik olmakla beraber kampanella veya Thomas Morus tarzında bir ütöpi değildir ². Farabi insanîyetçidir. Ona göre olgun ve yetkin devlet şekli bütün insanlığı içine alan bir dünya devletidir. Bu anlayışı ile Farabi bugün Birleşmiş Milletlerin gerçekleştirmek istediği ideali bin sene önce tasarlamış demektir. Onun yunan düşüncesini aşan bu devlet görüşünün nedenini eski çağdaki kast cemiyeti yerine İslâmiyetin insanlar arasında bir fark gözetmeyerek kurduğu evrensel nitelikteki dinî cemiyet anlayışında aramak lâzımdır.

Farabi medineleri (devletleri) iki sınıfa ayırmıştır. faziletli medineler, faziletsiz medineler. Bir kere insanların tabîî olarak bir hükümdarın idaresinde bir topluluğa girmek zorunda olduklarını kabul eder. Farabiye göre Devlet Başkanı kötü, cahil, adaletsiz ve ahlâksız olursa devlette kötü ve faziletsiz olur. Eğer devlet başkanı iyi, bilgin, adâletli ve ahlâklı olursa o zaman devlet'te, faziletli ve iyi olur. Hükümdar fazilet ve hikmeti şahsında toplamış ve hırka-i nübüvvet giymiş bir eflâtunu ilâhidir. Eflâtunun fikirlerini tekrarlar gibi görünen Farabi özellikle devlet başkanlığı konusunda ondan çok daha olgundur. Ona göre Devlet Başkan'ının 12 vasfı vardır. Başkan'ın bünyesi sağlam, zekâsı keskin, hafızası kuvvetli, muhakemesi metin, hitabeti tesirli, ruhu necip, okumaya meraklı, yalandan ve yalancılıktan uzak, adâlete ve adil insanlara yakın bulunmalıdır. Bu şartları üzerinde tophıyan bir devlet başkanı bulunmazsa bu şartları en fazla haiz olan birisi başkan olmalı ve diğer şartlar için ona yardımcı seçilmelidir. Fazla olarak Farabi başkan'ın üstün bir insan olmasını da istiyor. Üstün insan ahlâken ve ilmen yüksek ve cismanî ihtiraslardan sıyrılmış bir insandır. Bu mertebeye gelen bir kimse başkalarının göremediğini görür, anlayamadığını anlar ve uzağı gören görüşü ile yurttaşlara huzur, refah, saadet ve iyi bir hayat temin eder. Hâsılı başkan memleket için ahlâk ve fazilet örneği olmalıdır.

İkinci Toplum şekli faziletsiz medinelerde görülür, Faziletli Medine bir örnek ve idael devlet şeklini verdiği halde Faziletsiz Medine gerçek devleti gösterir. Böyle bir toplumun ana hatları şöyledir:

1- Toplum hayatında kuvvetli ile zayıf'ın çarpışması göze çarpar; Kuvvetli zayıfı ezer. Bu kuvvetli ve zayıf olayı gerçek cemiyeti yaratan iki temel unsurdur.

2- Bir Toplumda zayıf ve kuvvetli çarpışması zaruridir. Aksi halde zayıf'ın sonsuz bir şekilde kuvvetliye esir kalması icabeder. Çarpışma sonunda zayıf ile kuvvetli anlaşır. Böylece Toplum kurulmuş olur.

3- Arzu ve menfaatlerini birleştiren insanlar (yani uzlaşma yapan insanlar toplumu meydana getirirler. (Rusonun toplumsal sözleşmesi ile mukayese)

² Kampanella Günes sitesi (Cite du soleil) adlı eserinde Komünizmi savunmuştur. Thomas Morus'a gelince bu yazar İngilterede yetişmiş bir ütöpidir. Kralın ruhanî iktidarını tanımadığından idam edilmiştir. (1480-1535) *Utopie* adlı eserin yazarıdır.

4- Toplum tabii bir varlık ve gerçektir.

5- Toplum tıpkı bir canlı gibidir. Yalnız Toplum şuurlu ve muhtar şahıslardan ibaret olduğundan teşkilât bakımından canlılardan ayrılır.

6- Farabi eserinde, BİRİBİRİ ARDINDAN BAŞA GEÇEN YÖNETİCİLER TEK KİŞİ GİBİ TELÂKKİ EDİLİR dediğine göre hukukta çok önemli olan Tüzel kişiliği kabul etmektedir.

7- İş bölümü yurttaşlar arasında gerçek dayanışmayı sağlar. Fazıl Medinenin temeli iş bölümüdür. Fazıl olmyan medinelerde felâket ve sevinç paylaşılmaz.

* * *

GAZALÎ (1058-1111)

Gazalının asıl adı Muhammeddir. Horasan'ın bugün meşhed denilen Tus şehrinin Gazale köyünde doğmuştur. Filozof, din islâhatçısı ve sosyologdur. İslâm âlemine yaptığı büyük hizmetler dolayısıyla kendisine imamı Zeynüddin, Hüccet-ül-İslâm gibi lâkaplar verilmiştir. Gazali tahsilini Tus'da yaptı. Sonra Curcana giderek orada Şafiî fikhını tahsil etti. Memleketine dönerken yolda soyuldu. Üç yıl sonra Nişapura giderek orada büyük bilgin imamül-Haremeynden ders aldı. Gözde bir öğrenci idi. Hocasının ölümü üzerine Bağdatta Samarra kasabasında zaman'ın bilginlerini koruyan Nizamül-mülk ile temasa geldi. Nizam onu Bağdattaki Nizamiye medresesi müderrisliğine getirdi.

Burada Nizam-ül-mülk'ü öldüren ismailîler aleyhinde yazılar yazdı, çeşitli doktrinlerin mütalâası kendisini tasavvufun kolları arasına attı. Böylece *kelamcı*, *talimiyeci* ve filozofların tenkidine koyuldu. Dört sene kadar Nizamiye medresesindeki öğretimden sonra günün birinde aniden kürsüyü, aileyi ve Bağdadı terk ederek gezici bir derviş oldu. Şam, Kudüs, Mekke, Medine ve İskenderiyede başıboş dolaştıktan sonra zaman'ın sultanı olan Melik-şah kendisini Nişapurdaki Nizamiye Medresesine müderris tayin etti. Az sonra buradan Tus şehrine dönerek orada bir tekke ile medrese kurdu ve ölümüne kadar yani 1111 tarihine kadar vaktini okuma, okutma ve öğütme ile geçirdi.

Çalışmaları:

Gazali münkiz (المُنْكَز من الضلال) adlı kendi hayatını çok canlı olarak açıklayan eserinde³ iman ve din konusuna nasıl girdiğini ve nasıl ölmekte olan dini canlandırmağa çalıştığını anlatmaktadır. Düşünre göre din konusundaki bu düşüklük ve iniklik, devrin siyasî karışıklığından değil, daha çok metafizik ve din meselelerinde aklın yanlış kullanılmasından ileri gelmekte idi. Kendisi Helenistik, skolastik ve yeni Eflâtunculuk (Neo-Platonisme) temayüllerine hücum ediyordu. Gerçekten Tahafüt-ü felasife (تهافت الفلاسفة) adlı ünlü eserinde⁴ Farabî ile İbn Sinaya çatıyordu. Bu eserde saf aklın boş ve beyhudeliğini açıklıyor ve skolastik delillerin hata ile dolu olduğunu iddia ediyordu. Fazla olarak bu delillerin bir yaratıcının varlığı gibi en esaslı gerçekleri isbata yeterli olmadığını açıklıyordu. Gazali birçok yazılarında skolastik delillere taraftar olan akliyeciler ilâhiyatçılar mektebini de reddetmiştir. Bu *akliyeciler ilâhiyatçılara* mütekellimin (متكلمين) ve ortaya attıkları skolastik delillere de Kelâm denilmekte idi. Gazali aklın ancak en yüksek zihne (İntellekte) hitap edebileceğini ve halk kitlesine tat-

³ Bu eser Barbier de Méynard tarafından Fransızcaya çevrilmiş ve Journal Asiatique (seri 7, Cilt. IX, 1877 tarihinde 6-93 sahife) de yayınlanmıştır. Bunu Türkçeye Hilmi Güngör çevirmiştir. (İstanbul 1948)

⁴ Filozofların sükutunu açıklayan bu eser 1303 tarihinde Kahirede yayınlanmıştır.

bik edilemeyeceğini ve onunla beraber hukuk ile dinin terbiye, taklit ve taamül üzerine bina edilmesi gerektiğini beyan etmiştir. Bizzat kendisi halkın okuması için oldukça hacimli olan *ihya-al-ulumüddin* (din bilimlerinin yeniden canlandırılması) adlı bir risale yazdı. Bu risale İslâm ilâhiyatının 5 en açık ve en güzel bir ifadesidir. Bu risalede, ahlâk ve tasavvuf (Mysticisme) prensipleri açıklanmıştır. Burada olaylara ve İslâm İlâhiyatında en fazla itibar gören menkıbe ve beyanlara dayanılmaktadır. Risalenin ahlâka dair olan kesiminde çeşitli toplumsal durumlarda ahlâki itiyat ve adetlerin nasıl izlendiğini açıklayarak kötü ihtirasları büyük bir kavrayışla çözümlenmektedir. Eserde Tasavvufî taraf gayet ince olmakla beraber mahduttur. İhya açıkça belirtilmiş inançlara, kat'i ihtiyaç olduğu bir zamanda gerçek müslümanlığı kurmuş bulunmaktadır. Bu eser islâmiyetin devam ve dengesinde çok önemli bir etken olmuştur. 6 Gazalının ayrıca *minhac-ül-âbidin*, *mişkat-ül-envar*, *el munkizu-min-ad dalâl*, *el kıstas-ül-müstakim*, *İlcamül-avam an ilmül kelâm*, *Faysal-üt-tefrika beynel-İslâm ve Z. Zendaka*, *Nasihât-ül mülûk*, kimyayı saadet gibi eserleri vardır. Fakat bunların en tanınmış *ihya al-ulum* ile *tehafüt-al felâsifedir*.

Gazalının Sosyolojisi:

Gazalının Siyaset, İlâhiyat, felsefe, tasavvuf ve hukuka ait birçok eserleri vardır. Bunlar bir yekûn tutar. Buraya kadar umumi olarak büyük İslâm bilgininin dokunduğu belli başlı konulara işaret ettik. Fakat tıpkı Farabide olduğu gibi konu ve hacim itibariyle Gazalının eserleri, bir tek bilim çerçevesi içinde kalmıyacak kadar engin bir deha, keskin bir zekâ ve olgun bir inceleme mahsûlüdür. Konumuzla ilgisi nisbetinde yazarın birde sosyoloji, siyaset ve hukuka ilişkin fikirlerinden bahsedelim:

İlimlerin Tasnifi:

Gazali ilimleri ikiye ayırır. Dinle ilgili bilim kolları ve dinle ilgisi olmayan bilim kolları... Dinle ilgili bilimler, metafizik, ahlâk, siyaset ve *psikolojidir*. Dinle ilgisi olmayan bilim dalları da sırasıyla Matematik (aritmetik, geometri, ve astronomi), Mantık, Fizik ve Tıptır.

Bu tasnife dikkat edilecek olursa Gazalî o zamana kadar batıda ve doğuda ilgi uyandırmamış olan siyasetten de bahsetmektedir. Gazaliye göre siyaset Devlet işlerini esaslı bir şekilde düzene koyan bir bilim dalıdır. Bu anlayış bugünkü görüşün ta kendisidir. 7

Yazar siyasetin peygamberlere vahiy edildiği gibi tanrı buyruklarından yahut veli ve azizlerin bildirilerinden alınmış olduğunu ilâve etmektedir. O devirde bütün kaynak ilham edilmiş olan ilâhi sözlerdi. Hele peygamber ve onun halifelerinin yapmış oldukları şeylerin öğretilmesi Gazalının nâzariyesinde en sağlam bir mesnet olarak alınıyordu. Bu sebepten seçkinler tarafından konulmuş kuralların esas tutulması hiçte yadırganacak bir şey değildir.

Gazalının Metodu:

Gazali çağdaşlarının çoğu gibi tarihî metodu kullanır. Maverdi ve Nizam-ül-mülk gibi fikirlerini kabul ettirmek için pek çok tarihi misaller verir. Fakat bu iki şahsiyetten farklı olarak, daha çok Peygamber, ashâbı kirâm ve tâbi'inin misallerini tercih ederdi. Fazla olarak hint, İran ve Yunan tarihlerinden de misaller verirdi.

5 (احياء علوم الدين) adlı eser 4 cilt olup 1312 yılında Kahirede yayınlanmıştır.

6 E. S. S. da Ghazali maddesine bak (Restoration of the sciences of religion).

7 Munkiz S. 24 Güngörün tercümesinde:

Gazalının Toplumsal olayları Biyolojik yönden açıklaması:

Gazali Toplum Olaylarını, son zamanların Uzviyetçi nazariyelerinde olduğu gibi canlıların organlarıyla karşılaştırmalar yaparak açıklar. Yazara göre Toplum bir canlıya benzer; canlıda olduğu gibi çeşitli uzuvlar toplum'un çeşitli mesleklerine tekabül eder. Meselâ, Kadı Toplum'un arzusu, polis öfkesi, hükümdar kalbi, hakan sağduyusudur. Burada Gazalının 960 yıl önce ortaya attığı uzviyetçi nazariye Batının ancak son iki yüz yıl içinde varabildiği bir merhaledir. İslâm Bilgini, çeşitli uzuvların birbirleriyle münasebetlerini de birer birer incelemiş ve toplumu uzviyete indirme suretiyle açıklamıştır.

Gazalının Siyaset Hakkındaki Düşünceleri:

Gazali kendisini koruyan Sultan Melikşah'ın oğlu Gıyasettini, ideal bir hükümdar olarak gören Tibrul Mesbuk adlı eserinde örnek bir hükümdarın nasıl olması gerektiğini belirtmektedir. *Sirriül Alemeyn* adlı eseri ise daha fazla bir toplumda hükümdarın icraatını kolaylaştıran hususlardan bahseder. Fakat Gazalının toplum ve devlet hakkındaki fikirleri eserlerinde dağınık bir haldedir. Yazar misâllerini başka hükümdarlardan alacak yerde içinde bulunduğu toplumdan almak suretiyle onları bir türlü uyarma yoluna gitmiştir.

Devlet Fikrinin gelişmesi:

Gazalının Devletin zorunluluğu hakkındaki açıklamaları zamanımız düşüncelerine uygundur. Burada onu aynen tekrar etmek tek başına yazarın bilimsel gücünü aydınlatmaya yeterlidir. İnsan o şekilde yaratılmıştır ki yalnız başına yaşayamaz. Her vakit başkalarına ihtiyacı vardır. Evvela neslin devamı için ayrı cinsten bir başka insana ihtiyacı vardır. Saniyen yiyecek ve giyeceklerini hazırlaması ve çocuklarının eğitim ve yetiştirilmesi için başkalarına muhtaçtır. Pek tabii olarak bir kimsenin karısıyla kapanıp kalması mümkün değildir. Çünkü bu durumda hayat çekilmez bir yük ve işkence olur. Bu yönden işin tabii bir gereği olarak belirli bir işle uğraşan kimselerin birlikte bulunmaları zorunlu olacaktır. Sonra bu tüccar veya el işi ile uğraşan kimse de tamamıyla bağımsız kalamaz. Meselâ bir çiftçi için tek başına toprağı işlemek mümkün değildir. Zira o da marangoz ve demircilerin işi olan tarım aletlerine muhtaçtır. Öte yandan yiyecek ve giyeceğin hazırlanması değirmencilik, aşçılık ve terzilik gibi çalışmaları zorunlu kılar. Bütün bunlar gösterirki insan yalnız başına yaşamaya yetenekli değildir. Her adımda başkalarının yardımına muhtaçtır. Sonra bazı afetlere göğüsgermek için evler yapmak lâzım gelir. Bu durumda halkın bir araya gelerek surlar yapması ve müşterek düşmana karşı savunması gerekir. Bu ise şehirlerin kurulmasını gerektirir. İnsanlar tabiaten kavgacıdırlar. Eğer onları kendi talihlerine bırakmış olsalar devamlı münaza ve harplerle birbirlerini yok ederler. Bundan başka, iş yapamıyacak durumdaki ihtiyarları kollamak ve bakmak zarureti vardır. Eğer her şey bu durumda bırakılacak olsa hiç bir kimse diğerinin saadeti için çalışmıyacaktır. Bu şartlar altında bir takım yeni sanat ve endüstri gelişir. Meselâ münakaşa mevzuu olan toprağın yüz ölçümünü bilmek, müdahalecilerin elinden kurtarmak, silâhlanmaya ve harbe lüzum olup olmadığını tayin etmek üzere fıkıh yahut hukuk kurallarına ihtiyaç olduğu gibi çatışma ve çarpışmaların önlenmesi için hakem ve hükümete ihtiyaç vardır. Bunların herbiri belirli bir bilgiyi, ve ileriye görüp kılavuzluk edecek nitelikte kimselerin denetimi gerekli kılar. Tabii'dirki onlar işleriyle uğraştıkları sırada başka bir meşgaleyi tercih etmeyeceklerdir. Diğerleri gibi günlük ekmeklerini isteyeceklerdir. Gazalî malî nizamlar hususunda da gayet sarîh olarak mülâyemet ve adâleti öğütler. Tayinlerde adâlete riayet edilip edilmediğini görecek, harp meydanlarına ordular gönderecek, askerlerine paralar dağıtacak ve onları yönetecek olan komutanları tayin edecek bir hükümdar veya emirin başta bulunması son derece önemlidir.

Bundan sonra Gazali ekonomik değişimide zamanımız görüşüne son derecede uyan bazı nazariyelerini ileri sürer. Eski değişim ilkesi üzerine kurulmuş bir para sisteminin her bakımdan tercihe şayan olduğunu isbat eder. İç ve dış ticarete eşyan'ın hareketliliğinin öneme, bimetalizm ve trimelallizm sistemlerine temas eder.

Bundan ayrı olarak Gazali Devletin Kurulması için diğer bir sebep ileri sürer. Ona göre hükümdar veya sultan olmaksızın dünyevî işlerin barış ve düzen içinde tanrısal buyruklara göre yürütülmesi imkânı yoktur. Böyle siyasî bir teşkilât ise İslâm Fıkhının tasvibi manasını taşır. Geleneksel olarak halkın kendisine itaat etmesi gerekir. Bir yerde hükümdar olmazsa orada daimî bir karışıklık olacak, kılıç sesleri asla son bulmayacak, kıtlık ve hastalıklar tekerrür edecek, endüstri ve el sanatları sona erecektir. Bundan başka tabîi olarak insanlar ferdî kanaatlerindeki çeşitliliklere ve zihni tezatlara göre muhtelif rütbe ve derecelere ayrılmış olacaktırlar. Böylece işlerin başında bulunacak ve siyasî bünyeyi esaslı bir şekilde teşkilâtli olarak kontrolü altında tutacak kuvvetli bir hükümdara son derece ihtiyaç vardır.

Devlet konusunda Gazali'nin ileri sürdüğü deliller insanı şaşırtacak derecede zamanımıza uygundur

Hobbes, Locke, Rousseau ve diğerleri aslâ mevcut olmayan muhayyel bir insanla meşgul olurken gazalinin insanı hayatımızın her yönünde karşılaştığımız yaşayan, namuslu ve iş gücü sahibi bir İnsandır. İnsan oğlunun tabiatında mevcut olan Bağımsızlık Gazali de delillerin temelidir.

Bu ise hükümdarlığın ortaya çıkmasındaki bütün mekanizman'ın mihverini teşkil eder. Gazaliden 700 yıl sonra ileri sürülmüş olan egemenlik teorisi, bu büyük İslâm bilgininin fikirleri karşısında pek te ileri bir adım sayılmaz. O kadar ki, Gazali Devlet Nazariyesi dışında hiçbir şey yazmamış olsaydı yine onu siyasî düşünür ve yazarlar arasında görmüş olacaktık.

Anayasa ve Din:

Gazaliye göre insan münasebetlerinin ferdî ve toplumsal olmak üzere iki görünüşü vardır. İnsan toplumsal bir varlık olarak kabul edildiği zaman Hukuk ve Siyaset gibi bilimlere ihtiyaç hasıl olur. Gazali uyuşmazlıkların çözümü için fertler arasındaki ve fertlerle hükümdar arasındaki farkları hesaplamakta çok titizdir. Eğer insanlar birbirlerine karşı âdil olurlarsa kanuna ve hukukçuya ihtiyaç kalmayacaktır. Fakat insanlar başkalarının hayat haklarını göz önünde tutmadan onları kendi arzularına göre sürüklemektedirler. Bu durum karşısında beşerî işleri, evlenme ve ayrılma münasebetlerini ve suçlardan doğan davaları çözen bir hukuk sistemine başvurumaktadırlar. Uygulanan hukuka göre bu gibi uyuşmazlıkların çözümü ve hukukî durumun tesbiti bir hükümdara ihtiyaç hissettirmektedir. Bu yönden fakih idare hukukunda uzman olan bir kimsedir. O halde Hukukçu (Fakih) anlaşamayan ve çatışan insanlar arasında bir arabulucu olarak ne şekilde hareket etmesi gerektiğini bilmek zorundadır.

Devletle din arasındaki münasebete işaret eden Gazali insan toplumunun temeli olarak kabul edilen din ve onun muhafızı olan hükümdarı ikiz kardeşe benzetir. Eğer temel zayıflarsa bütün bina çökmüş olacak ve eğer hükümdar sahneden çekilecek olursa ortada temeli koruyan kimse kalmayacaktır.

Adâlet:

Gazali hükümdarı uyarırken dünyanın geçiciliğinden söz açar. Gerçekten bütün canlıların sonu ölümdür. Bu sebeple Tanrı Fikrini ve Peygamberlerin buyruklarını hatırd tut-

mak gerekir. Öte yandan Gazali bir insan'ın başkalarına karşı haksızlık yapmasının veya zalim olmasının tanrı buyruklarına karşı gelmek demek olduğunu da açıkça söyler. Aslında Adâlet fikri doğulu siyaset bilginlerinin eserlerinde büyük bir yer tutar.

Gazaliye göre hükümdar Tanrının yer yüzündeki gölgesidir. Bu yönden mazlumların sığınacağı bir kimsedir. Gazali, hesap gününde kendilerine ilâhî tahtı koruma şerefi verilecek yedişer kişilik gruplardan birinin de bu dünyada adâletle iş görmüş hükümdarlardan meydana geleceği hakkındaki rivayeti nakleder. HÜKÜMDAR ADİLSE TANRININ, ADİL DEĞİLSE ŞEYTANIN VEKİLİDİR. O kadar ki BİR GÜNLÜK ADALET YETMİŞ YILLIK İBADETE EŞİTTİR. Gazali adâlet konusunda herkesin hatırdı tutması gereken 10 ilkedden bahseder. Bu ilkeler şunlardır.

- 1- Hükümdar her durumda, kendisini fikir yönünden muhalefet eden partilerin yerine koymalıdır.
- 2- Adâlet istemek için kendisine baş vuranların isteklerini yerine getirmelidir.
- 3- Adâlet hükümdar'ın yiyecek ve giyecek bakımından lükse kaçmaması ile sağlanır.
- 4- Hükümdar davranışlarında sert değil, mülâyim olmalıdır.
- 5- Uyuğunu kanun uygulamalarında memnun etmeye çalışmalıdır.
- 6- Kanuna karşı herhangi bir uyuşma ve uyuşmaya teşebbüs etmemelidir.
- 7- Hükümdar kamu işlerini kendi evinin işleriymiş gibi denetlemeli ve duruma göre sert veya tatlı davranmalıdır.
- 8- Çevresinde mümkün olduğu nisbette bilginleri toplamalı ve onları eser yazmaya teşvik etmelidir.
- 9- Ücretli, memur ve yargıçların görevlerini, adâletle, yerine getirmelerine dikkat etmelidir.
- 10- Boş bir gurura kapılmamalıdır.

Gazali halife Ömer Bin Abdül Azizin, Kurtubalı Muhammedden adâleti açıklamasını istediğine dikkatı çeker. Kurtubalı Muhammed'e göre *gerçek adâlet küçüklere baba, büyüklere oğul, yaşutlara kardeş gibi davranmayı gerektirir*. Öte yandan bir hükümdarın yanlış ve haksız olan bir suçu cezalandırarak güçte olmasını lüzumlu görür. Gazaliye göre en iyi yargıç (Kadı) yargılarında kişisel isteklerden uzak kalmasını bilen, adâlet konusunda hısimlık bağına önem vermeyen, korku ve ümit gibi şeylere aldırış etmeyen ve önceden verilmiş yargıları bulunmayan tarafsız bir kimsedir. Gazaliye söz ve davranışlarında hükümdarın tarafsızlığını savunmaya götüren düşünce, ünlü bilginin işte bu engin adâlet duygusundan ileri gelir. Gazali bir Sâsâni vezirine sorulan soru ve onun verdiği cevap üzerine dikkatı çeker. Vezire Hükümdar'ın en ulusu ve en iyisi hangisidir diye bir soru sorulmuş; vezir de cevaben hükümdar'ın en iyisi iyiye itimat eden ve kötü ve fasitlere zulüm eden kimsedir, demiştir. Gazali aynı zamanda Büyük İskendere ait bir hikâye de anlatır: Büyük İskender çevresindeki bilginlere talihinin yâr ve bahtının açık olmasının nelere bağlı olduğunu sormuştur. Bilginler, bunun, peşin yargı ve haksız sevgilerden kaçınmaya, acele ve yanlış kararları önlemek üzere kurul ve kurumları toplayarak onlarla danışmaya, başkaları hakkında hüküm verirken bütün kişisel temayül ve nefretleri bir kenara bırakmaya bağlı olduğu cevabını vermişlerdir.

Hükümdar'ın İş ve Görevleri:

Bu başlık bizi hükümdarın şahsında merkezleşen yürütme erkine getirir. Gazali Tibrul Mesbuk adlı eserini bu konuya ayırmıştır. Bununla ünlü yazar obir hükümdar için gerekli niteliği açıklamak istiyordu. Gazali hükümdarı zekî, bilgin, anlayışlı, mert, ulusunu seven,

siyasal yeteneği üstün ve iradesi sağlam bir insan olarak tasarlar. Hükümdar ayrıca günün ve geçmişin tarihini bilen yani sosyolojiyi iyice anlamış olan ve bu bilgisine dayanarak kadı, memur ve valileri denetleyebilen bir kimsedir. İşte bütün bunlar hükümdarı yer yüzü adâletinde kendisinden vaz geçilmez bir unsur derecesine yükseltir.

Gazali, bir bilginin halife Harun-er-reşid'e Ebû Bekir'in gerçekçiliğini, Ömer'in haklı haksızdan ayırdeden adâletini, Osman'ın alçak gönüllüğünü ve Ali'nin yargı yönündeki üstünlüğünü örnek alması gereğini öğütlediğini nakleder. Fazla olarak sığırmı yemleyen, devesini bağlayan, evini temizleyen, keçisini sağan, hizmetçisi ile yemek yiyen ve çarşı işlerini gören İslâm Peygamberinin arzettiği örnek te ona göre açık ve aydınlatıcıdır.

Kölelik:

İslâmî idealin esası bütün insanların kanun karşısında eşit olmasına dayanır. Bu hakikat üzerinde duran Gazali en iyi müslümanların birbirlerine karşılıklı sevgi ve saygı besleyenler, en fenaların da karşılıklı muamelelerinde igbirarda bulunanlar olduğuna dair meşhur hadisi hatırlatır. İşte İslâm'da kölelik sisteminin esası budur. Gazali aynı zamanda efendilerin köleleri besliyeceklerine kendileri gibi giydireceklerine ve onları kullanmıyorlarsa ebedî bir intizar içinde bırakmıyarak hemen azad edeceklerine dair olan diğer bir hadisi nakleder. Daima bu halin Tanrı arzusu olduğunu, onun efendileri köle ve köleleri de efendi yapabileceğini hatırlatır. Gazali kölelerin yiyecekten yoksun edilmesini ve onlara asla aşağı muamele yapılmamasını öğütler. Onlara Tanrı Buyrukları dışında muamele edenlerin günâh-kâr ve suçlu olacakları bir gerçektir ⁸.

İBN HALDUN:

1332-1406 yılları arasında yaşamış, Tunuslu tarihçi, filozof ve sosyologdur. Tunusta faslı hocalardan ders alarak o zaman Tunus Hükümdarı bulunan *Abu İshak İbrahim'in* kâtipliğine tayin edilmişti. Genç bilgin Biskra, Fas, Gırnata ve Telemsende çeşitli vesilelerle görev almış, çok kerre kendisinden şüphe edilerek hapse atılmış, macera ve sergüzeşt dolu bir hayat sürmüştür. Fakat keskin zekâsı ve ilim aşkı onu tecrübe ve müşade bakımından kuvvetlendirmişti. Kadılık veya kâtiplikle geçen hayatı boyunca bilhassa devletler ve siyasetleri hakkında bilgi toplamıştır. Kuzey Afrikadaki bu maceralı hayattan sonra Endülüse geçerek Gırnata kralı *Zalim Pedro* nezdine şefir olarak gönderilmişti. Pedro ona yakınlık göstermiş ve hatta orada kalmak şartıyla ailesine ait eski arazilerini de vereceğini vadetmişti. Kendisi kalma teklifini kabul etmemiştir. Gırnatada rahatının kaçacağını anlıyan İbn Haldun Kuzey Afrikaya geçmiş ve bir çok sergüzeştten sonra tekrar Endülüse gelmişti. Fakat İbn Hammu iktidara gelince tekrar Telemsen'e geçmiş, orada kabileler arasında görev almıştı. Bilgin burada dört senesini *Kal'at İbn Salama* adındaki kasırda araştırma ve inceleme ile geçirmiştir. İşte asıl bu kasrın sâkin ve dinlendirici havası içinde Tarih Felsefe-

8 Gazali hakkında şu eserlere bakılabilir:

- 1) İslam Ansiklopedisinde Kasımı küfrevinin yazısı
- 2) Doç. Dr. İbrahim Agâh Çubukçu'nun Gazzali ve Batunilik adlı eseri, Resimli posta matbaası, 1964, Ankara
- 3) Miguel Asin Palcio, Alagazel, adlı eseri, 1901, Zaragoza (İspanyolca)
- 4) H. Khan Shervani, İslamic Culture, adlı eserin Doç. Dr. Yurdaydın tarafından tecrümesi, İlahiyat dergisi III-IV sayısı, 1955, Ankara
- 5) Hilmi Güngör, El Münkiz tercümesi, 1948, İstanbul 1957, İstanbul
- 6) Prof. Hilmi Ziya Ülken, İslam Felsefesi tarihi

sinin daha doğrusu Sosyolojinin temellerini atmıştı. Bilgin buradan Mukaddime müsveddeleriyle ayrılarak Tunusa gelmiş ve oradaki kütüphanelerden yararlanarak ölmez eserini tamamlamıştır. O zaman Tunus hükümdarı Abûl Abbas, İbn Halduna çok yakınlık göstermişti. 1382 yılında bilgin hacca gitmek üzere Kahireye geldiğinde o zaman Mısır yöneten Memlûk hükümdarı Al Malik Zahir Berkuk'un veya kendi öğrencilerinin ısrarı ile Al Azhar Medresesine müderris tayin edilmişti. Bir süre sonra da Padişah kendisini maliki başkadılığına getirdi. İbn Haldun buradaki suistimalleri önlemek istedi. Bu yüzden büyük bir muhalefetle karşılaştı. Tunustan Mısır'a gelmekte olan ailesi ile birlikte servetinin bir deniz kazası sonunda yok olması İbn Haldun'a çok fena tesir etti. Bunun üzerine kadılıktan istifa ederek Fayyum'da bir çiftliğe çekilmiş, bu arada Hacca da giderek dönüşünde Kahire'de eserini bir daha gözden geçirmiştir. *Eser Fahuri* tarafından kopya edilerek bir nüshası Fasta *Kavariyin camii*nde hıfzedilmek üzere götürülmüştür. Kendisi tekrar Kahire de başkadılıkla görevlendirilmiştir. Az sonra Suriye'nin Timurlenk tarafından istilası üzerine teslim şartlarını görüşmek üzere Şam surlarından ipe dışarı sarkıtıldığı ve Timurla görüşürken çok yaltaklık ettiği birçok yazarlar tarafından bildirilmiştir. Kendisi tercüme-i halini yazmış ise de daha sonra vâki olan bu olaylar orada yoktur. İbn Haldun 1406 yılında Mısırda vefat etmiştir. Taha Hüseyin (La Philosophie sociale de İbn Khaldoun, Paris 1908) büyük sosyolog'un hayatına ait bu son olaylardan haber vermektedir.

İbn Haldun'un Eserleri:

İbn Haldun'un eserleri büyük ölçüde müsteşriklerin takdirini kazanmıştır. Osmanlı türkleri, diğer memleketlerden daha önce bu büyük bilginin eserleriyle ilgilenmişlerdir. Mukaddimenin bir kısmı 1749 yılında *Şeyhul-İslâm Piri-zade Mehmet Sahip efendi* tarafından dilimize çevrilerek iki cilt halinde İstanbul'da basılmıştı. Cevdet Paşa Mukaddimeyi, birinci kitab'ının 6. ncı faslından itibaren tercüme ederek bastırmıştır. Aslı 500 sahife olduğu halde Türkçesi çevirenlerin ekledikleriyle birlikte 1024 sahife tutmuştur. Batı dillerinden Fransızcaya ilk olarak *Slane* tarafından çevrilmiştir.

İbn Haldunu ebedileştiren, biraz önce bahsettiğimiz (kitab-al-ibar) adlı eserin mukaddimesidir. Burada onu bir tarih felsefecisi ve sosyolog olarak görmekteyiz. Kitab-al-ibar üç kesimi ihtiva eder: *Birinci kesim mukaddimeyi* (Prolégomènes) *ikinci kesim arap*, süryâni, keldani, kıpti, iran, israil, yunan, roma ve türk tarihlerini inceler. *Üçüncü kesim* ise berber ve kuzey Afrika milletlerinin tarihini kapsar. Eserin birinci kesimini teşkil eden Mukaddime çok değerlidir. *İkinci kesim*, ikinci derecedeki kaynaklardan alınmıştır; o kadar değerli değildir. *Üçüncü kesim* ise yazarın yaşadığı bir devri aksettirmesine rağmen bu da büyük bir önem vermeğe değmez. Bu eserlerden en fazla faydalanan Osmanlı türkleri ve özellikle tarihçi *Naimadır*. *Eser sosyolojik ve ansiklopedik* yönlerden de ele alınabilir. Hilâfet ve imamet konusunda *Machia-velli*'nin vardığı sonuçlara yazar daha dürüst kanıtlarla varmaktadır. Yazar toplum olaylarında iklim yani taş, toprak, su, mevki ve besinin etkilerini göz önünde tutmakla, birçok şeyleri Montesquieu'den çok önce söylemiş bulunmaktadır. İbn Haldunun sosyolojisi, tarih felsefesi olarak kurulmuştur.

Yazar Tarihî olayların sebeplere dayandığını söylemekle sosyolojinin kurucusu ve babası mertebesine yükselmiştir. Burada devletlerin yükselme, duraklama ve çökmesinde, ferdî irade ve ihtirasların bir rolü olmadığını söylüyor. Bu ise Tarihçi Okulların 500 yıl sonra vardıkları sonuçlara yazarın daha o zaman vardığını gösterir.

İbn Haldun dinin toplumsal görevlerini kabul eder. Devlet yönetiminde özgürlük tarafı olmakla beraber bir kamusal düzen fikrini esas tutar. Kısacası, İbn Haldun Makyavel, Montesquieu ve Karl Marx'ın dört beş yüzyıl sonra vardıkları sonuçlara ta o zamanda el

koymuş ünlü bir bilgindir. Tarih felsefesini, felsefeyi, ansiklopediyi hatta iktisat ve pedagojiyi büyük çapta ona borçluyuz. Fakat burada konumuzu yakından ilgilendiren yönü onun tarih felsefesi ve sosyolojinin kurucuları arasında yer almış olmasıdır. Gerçekten Mukaddimede sosyoloji ile ilgili birçok olaylara ve onların çözümlerine rastlanır. Özellikle yazar'ın *İlm-i İmran* dediği medeniyet ilmine ait düşünceleri, kendisini sosyolojinin babası saymakta bir aşırılık olmadığını açıkça gösterir. ⁹

İbn Haldun'un Sosyolojisi:

İbn Haldun'un toplumda disiplin ve özgürlükle bağdaşan devlet ve toplum olayları hakkındaki fikirleri sosyoloji bakımından şöyle özetlenebilir:

1- Toplum hayatı tabii ve zarurî bir olaydır. İnsan yalnız başına yaşayamaz. Yaşama şartları, tabii muhit, iktisadî durum ve üretime bağlıdır. Bunlar ise geçici olan siyasî olaylardan çok daha kıvamlı ve devamlıdır.

2- İnsan bir otorite baskısı altında yaşamaya ihtiyacı olan biricik canlı yaratıktır. Bu otorite baskısı olmazsa karışıklık ve anarşi çıkabilir. Kötü olan iç güdüler iyilere üstün gelirler. İnsan kötü âdetleri kolaylıkla alır.

3- Otorite veya iktidar, üyelerinin cesaretli olmasını yekvücut davranması ve oy birliği etmesini sağlar.

4- İktidarı ele geçirmek konusunda fiili yeteneği göçebelik hayatı verir.

5- En seri ve en geniş fetihler göçebe veya yarı göçebe toplulukların eseridir. Bu fikir o zaman tarihin gerçek bir kanunu gibi görünüyordu. Roma İmparatorluğunun düşmesinden bu yana bilcümle büyük askerî fetihler ve büyük imparatorlukların çabucak kurulmuş olmaları bunu isbat etmekte idi. Hün, Cermen, Moğol, Arap, Normand ve Türklerin fetih ve istilaları bu gibilerdendir. Göçebelerin bu saldırma gücü onların kanaatkârlığından, basitliklerinden ve özellikle ruhî bağılıklarından ileri gelmektedir. Fakat şunu da söze katalım ki İbn Haldun'dan sonra bu kaidenin doğru olmadığı anlaşılmıştır. Silâhlarda gerçekleştirilen ilerlemeler durumu tamamiyle tersine çevirmiştir. Topun keşfinden sonra en büyük fetih ve istilalar yerleşik insanların eseri olmuş ve göçebeler ancak tarihi bir rol oynamıştır. Franz Oppenheimer, EGEMENLİĞİ sosyolojik yönden açıklaması sırasında bu konuyu ele almıştır." (Din Sosyolojisi adlı eserim'in 19. sayfasına bakınız).

6- Psikolojik sebeplerden dolayı hükümdar hanedanı, bir parti veya bir zümren'in egemenliği, genel olarak, üç kuşağı kapsayan yüz yıl devam eder. Enerjik ataların ele geçirdikleri iktidarın kullanılması sonraki kuşakları sinirli yapar ve onların edep türeleri dışına çıkarak sefahete dalmasını mucip olur; kendilerinde atalarının gösterdikleri enerji ve nitelikler bulunmadığından ellerindeki iktidarın kişisel yetenek ve soylarının bir özelliği sayar ve inanırlar. Böyle fâtihten sonra mirasyediler ve çöküntü kahramanları sıralanırlar.

7- İbn Haldun, ruhi amiller yanında, teşkilâtli devletlerin düşmesinde iktisadî sebeplerin de etkisine işaret etmektedir. Bu sebepler bütçe ve para yönünden tesirlerini gösterir.

Yunan sitelerinde borçlanma birçok fitne ve istibdadın temelini teşkil etmekte idi. Solon anayasası bile borçların ibrasile söze başlamaktadır. Isparta'da küçük toprak sahipleri ile küçük sanat erbabının borçlanması onların zamanla köle olmasına yol açmıştı.

⁹ Bak. İctimai ilimler Ansiklopedi İbn Haldun madesi (Encyclopedia of social sciences) İlahiy-ün Arabistanın hiç bir vakit fethedilmemiş olmasını bir Tanrı atıfeti gibi görüyorlardı. Buna karşılık İbn Haldun bu yerlerin işgal edilmemiş olmasını, topraklarının fakir, kısır ve çorak olmasına ve bu sebeple kimsenin buralarını elde etmeğe hevesli olmamasına yormaktadır.

Mısır'ın fethi Roma'nın oradaki altınları ele geçirerek ve bozulan malî durumunu düzeltmek amacını güttüğünü ileri sürülmektedir. (Ferrero, Histoire de Rome. T. III,) Bunun gibi Bizans İmparatorluğunu, içtimai ve malî politika'nın ne kötü sonuçlara sürüklediği bilinen bir tarihi gerçektir. (Ferdinand Lot, La Fin Du Monde Antique, s. 63)

İbn Haldun'da sosyoloji bakımından çok mühim olan bir noktada *İslâm destanını daha fazla Toplumsal ve ekonomik ilkelerle yorumlamasıdır*. İlahiyyun Arabistan'ın hiç bir vakit fethedilmemiş olmasını bir Tanrı atıfeti gibi görüyorlardı. Buna karşılık İbn Haldun bu yerlerin işgal edilmemiş olmasını, bu toprakların fakir, kısır ve çorak olmasına ve bu sebeple kimsenin buralarını elde etmeğe heves etmemesine yormaktadır.

TANITMALAR

Yazan: Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU

Doçent Dr. İbrahim Ağâh Çubukçu: *Gazzalî ve Batınlık*, 1964 Resimli Posta Matbaası, Ankara, Sayfa 78

Gazalî İslâm bilgileri arasında imtiyazlı bir mevki işgal eder. Onun bu güçlü durumunu belirtmek üzere ona hüccet-ül-İslâm denirdi. Farabî Yunan felsefesini İslâm âlemine tanıtmıştı. Manevî öğrencileri olan İbn Sina ve İbn Rüşd dahi bu yolda emek harcamışlardı. Fakat gerçekten islâmî nitelikteki bilgini Gazalînin üstün değerdeki şahsiyetinde bulmaktayız. Sosyoloji yönünden İbn Haldun'da daha olgun fikirlere raslamakta ve ona tarih felsefesi ve sosyolojinin kurucularından biri olarak bakmaktayız. Fakat İbn Haldun'da ortaya atılan fikirlerin rüşeymini Gazalîde buluruz.

Yazarın da belirttiği gibi Gazalînin yaşadığı Hicrî beşinci yüzyılın ikinci yarısı İslâm âleminde ilmî bakımdan bir durgunluk, siyasî bakımdan bir canlılık göze çarpar. Bu devirde bir taraftan iç çatışmalar İslâm âlemini parçalıyor, öte yandan haçlı seferleri tehlike çanlarının çalındığını haber veriyordu. Batı ve Hıristiyan dünyasından çığlar gibi, yakın doğuya akmaya başlayan insan yığınları, bütün plânlarını boşa çıkaran, olağan üstü bir olayla karşılaşmıştı: Doğudan, Orta Asyadan büyük küteller halinde Batıya gelen türk unsurları İslâmiyeti kabul etmiş ve İslâmın savunmasını üzerlerine almışlardı. Tek başına bu olay haçlıları ve onların büyük ümitlerini boşa çıkarmıştı. İşte Gazalî bu devir ve bu devrin hazırlandığı bir ortam içinde yetişmiş bir bilginidir. Kendisini özellikle İslâm âleminin iç durumu ilgilendirmiştir. Bu karışıklık içinde gerçek yolu arayanlar büyük bir yekûn tutuyordu. Gazalîye göre bunlar dört zümreye ayrılırlar:

- 1- Kelâmcılar
- 2- Felsefeciler
- 3- Mutasavvıflar
- 4- Batınîler

Gazalî bunların herbiri ile ayrı ayrı uğraşmıştır. Dr. İbrahim Çubukçunun sözü geçen eseri Gazalînin Batınîler hakkındaki çarpışma ve çatışmasının bir hikâyesidir. Gazalî Batınîlere cedel yolu ile, mantık ve kur'andan çıkardığı beş doğru ölçü (mevazin-i hamse) ile karşı koymuştur. Hasan Sabbah görünürde dinî fakat gerçekte siyasî bir amaç gütmekte idi. Gazalînin bunlara karşı koyması bir çok cinayetlerin başkışkırtıcısı olan Batınlığın hızını kesmek gibi toplumsal sonuçları bakımından önemlidir. Bütün bu çatışma ve çarpışmaları belirten yazar çok önemli bir hizmette bulunmuştur. Bu yönden kendisini tebrik ederiz.

Kitab'ın sonundaki bibliyografya Gazalî konusunda aydınlatıcı bir nitelik taşımakta ve ileride bu konu ile uğraşanların eline bir maymuncuk vermektedir.

Kitap bir girişten sonra üç bölümü ve bir sahifelik neticeyi ihtiva eder.

Girişte yazar Gazalının yaşadığı devre ait tarihî olayları belirtmekte ve anahatlarıyla dinî ve siyasî durumu aydınlatmaya çalışmaktadır.

Birinci bölüm Gazalının hayat, şahsiyet ve fikirlerini, ikinci bölüm ise Gazaliye kadar batınlığın durumunu, batınîlerin tevillerini ve akidelerini, imam ve daileri, batınîlerde davet usulü ve batınlığın islâmîyet bakımından değerini ele almaktadır.

Üçüncü bölüm Gazalının Batınlık karşısındaki tutumunu aydınlatır.

*Archives de Sociologie Des Religions (Dinler Sosyolojisi Arşivi) NO. 15
(Centre National de la Recherche Scientifique) Sayfa. 231.*

Fransız Devriminden önce dünya ve toplum olaylarını cevaplandırılan ve yorumlayan iki disiplin vardı. Bunlardan biri Teoloji yani kelâm ötekisi din felsefesi idi. Bu iki disiplin de metod bakımından normatifti. O zamanın insanları bu iki klâsik bilimin yorum ve açıklamalarıyla yetiniyorlardı. Fransız Devriminden sonra klâsik disiplinler dünya ve toplum olaylarını açıklamada aciz gösterdiler. Yeni buluşlar, yeni teknikler ve yeni kıtalar yeni bilimlerin doğmasını gerektirdi. Toplum konusunda doğan yeni bilimin adı sosyoloji idi. Sosyoloji ilk zamanlarda büyük bir korku ve güvensizlik yarattı. Pozitif metotlarla işe başlayan sosyolojinin bütün dinleri silip süpüreceği sanıldı. Fakat bu, böyle olmadı. Bir yandan sosyoloji başlangıçta aldığı sert tutumdan uzaklaşmaya ve genel dinler biliminin yardımıyla daha anlayışlı olmaya başladı. Öte yandan müsbet dinler bilimi ve genel olarak toplum bilimlerinin metodundan yararlanan Teoloji ve Din Felsefesi daha mantıkî amaçlarla müsbet metotlara iltifat etti. Bu müteakıs doğrutuda ilerleyen iki disiplin zümresi bir noktada birleşti ve oradan Din Sosyolojisi denilen yepyeni bir disiplin doğdu. Bu küçük tarihçe Din sosyolojisinin bir yandan toplum bilimlerine ve öte yandan teoloji ve din felsefesiyle takviye gören dinler bilimine dayanmakta olduğunu gösterir. Din sosyolojisini Dinler bilimi içinde mütalaa edenler Fransada, hele son yıllarda, kuvvetlenmiş ve sözü geçen Archives de Sociologie Des Religions adlı bu dergiyi çıkarmaya başlamışlardır. Bu görüş'ün özelliği, anlayış metodunu uygulamada ve Din sosyolojisini Dinler biliminin diğer kolları olan Din Psikolojisi, Dinler tarihi ve Din fenemenolojisi ile bağlantılı görmesidir.

Archives'in yeni çıkan 15. nushası diğerleri gibi Birinci kesimde Genel konuları incelemekte ve daha sonra Bibliyografya'yı sıralamaktadır.

Birinci kesimde din ve dinî gelişmeler ve özellikle Dünya Sosyoloji kongresine dair tebliğler yer almaktadır. Burada Allan W. Eister'in Pakistanda İslâmîyet ve Maxime ve Rodinson'un İslâmîyet üzerine tetkik yazıları yer almaktadır.

Bibliyografya kesimi iki bölümden ibarettir. Birinci bölüm dergilerde çıkan makalelerin birer özetini, ikinci bölüm ise yayımlanan eserlerin özetini ihtiva eder.

*SOSYOLOJİ dergisi, İstanbul Matbaası, İstanbul Edebiyat Fakültesi
Yayımlarından Sayı 16 Sayfa: 136*

İstanbul Edebiyat Fakültesi uzun yıllardan beri Sayın Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken'in başkanlığı altında bir Sosyoloji dergisi yayınlamaktadır. Bu derginin ilk nushası 1942 yılında yayınlanmıştır. Dergi değerli ve ağırbaşlı yayınlarıyla gerçekten büyük bir boşluğu doldurmuştur.

Derginin en son yayınlanan 16. sayı sırasıyla şu yazıları ihtiva eder:

Sanat ve Fikir İşçileri (N. Ş. Kösemihal), Peşke Binamlısı köyü (C. Tanyol), The Study of Peşke Binamlı (C.T.), Sosyometrinin Temelleri (N. Ş. Kösemiha), Epoque de Crise de transition de décadence (Alexandre Vexliard), İstanbulda Sanayi Faaliyetlerinin Büyümesi ve Türkiye Sanayiindeki yeri (Erol Tümertekin), Orta Sakarya Vâdisinde Toprak Mülkiyeti (Necdet Tunçdilek)